Дмитрук М.В.

ВЕТЕРИНАРНА ЛЕКСИКА В ГОСПОДАРСЬКИХ ТА ЛІКАРСЬКИХ ПОРАДНИКАХ XVIII ст.

До найцікавіших світських видань Почаївської друкарні XVIII ст. належать два – сьогодні унікальні – стародруки: господарсько-ветеринарно-лікарський порадник – "Книжиця" для господарства з 1778 р. та порадник доброго тону й поведінки при столі "Полѣтика свѣцкая" з 1770 р..

У "Книжиці" народно-діалектна база – це східноподільський говір. Примірник "Книжиці" має лише бібліотека Варшавського університету. Михайло Возняк з аналізом мови видав пам'ятку як "Український господарський порадник". Стародрук "Книжиці" подає кирилицею ветеринарні поради: як лікувати коней [КП – 10-48], волів [КП – 48-69], кіз [КП – 67], свиней [КП – 69-71], собак [КП – 71-72], як запобігати пошесті "джуми" [КП – 72-75], як лікувати вкушення гадиною [КП – 79-80], як лікувати психічні [КП – 84-85] і фізичні хвороби у людей (гарячку, сухоти, спухлину, болі зубів) [КП – 85-87,97], користь від годівлі кроликів [КП – 95-96] та ін.

У "Книжиці" описано такі способи лікування коней: рана обробляється "козловымъ лоемъ..., вимый рану оцтомъ теплымъ..." [КП – 12]; "попѣлъ з горѣлкою моцною змѣшай, ...лій въ ноздры, оуважаючи дабы перваго дня было влажное в каждой ноздре по єдной ложцѣ, другаго дня по двѣ, трєтаго по три" [КП – 13]. Коли кінь поїсть збіжжя, його здує і він падає, то рекомендують "взяти горчицѣ, трошка оливы, пива квасного з дрожджами, й тое змѣшавши, вляти въ горло, й заразъ запрагти" [КП – 15]; цікавою є і така рекомендація: "...раптом конь западаетъ на ноги й бокы єму западутъ, на тое пустити кровь з жилъ, которїн називантся круговіни, тіи сутъ вышше колѣнъ коло пахвинъ" [КП – 17].

Цікавим є лікування нориці у коня. "Нориця єсть хороба чили рана на хрептѣ конскомъ, которая не можєтъ загоитыся... бѣлокъ з яйця, курачого меду ложку, муки пшеничной змішай тое докупи... и прикладай до пори..." [КП – 27-28].

"Книжиця" рекомендує лікування хвороб копит у коней, а також лікування запалення, що є особливо небезпечним. "Конъ стогнетъ, лягаєтъ, возми ложку меду й горілки простой, полкварти воды криничной, тое розмѣшавши, налій ему въ горло [КП – 30]. Наступна рекомендація є також важливою. "Коли конь пѣдковою вразитъ коло копита другую ногу, з чого буваеть, же коло копита ропа зберется й копитовѣ шкодити будетъ, найлѣпше... оцтомъ зъ сѣллю промый и приложи грѣнку, то есть хлѣбъ, простый присушаній, а потомъ розчинивши пшеничную муку бѣлкомъ з яйця курачого" [КП – 32-33].

Із поданих рецептів лікування коней ми робимо висновок про те, що в цей історичний період в основному використовувались народні засоби – мед, муку, хліб, сіль, горілку, воду, яйця та ін. Українці цікавились і знали деякі способи лікування тварин, ознаки хвороб тощо.

У "Книжиці" подано цілий ряд рецептів – це лікування ран, кашлю, випадіння волосся, чиряків, лікування у тих випадках, коли кінь зірветься, лікування болячок у горлі, шаленства, лікування коней, які мочаться кров'ю, лікування, коли кінь не линяє, коли робаки в кишках, коли часто мочу пускає і від того худне та ін.

Дане видання фіксує відому на той час ветеринарну лексику і ті способи лікування хвороб тварин, якими користувалися українці в XIX столітті. Так, в "Книжиці" подаються ліки для волів: "Нѣмъ воли въ дорогу гнати будешь смолою рѣдкою ратиць всѣ кѣлко днями впередъ понамазуй й въ дорозь тоежъ самое що день чини" [КП – 48]; ще подається один рецепт: "Живицю або терпетину з оливою змѣшавши роги й ратиць часто намазовати" [КП – 49]. А коли воли починають хворіти, то з профілактичною метою рекомендується: "Давай єму заразъ єдно яйце кураче якъ найсвѣжайшое цлкомъ..., а третого дня головку часнику зотри з фунтом вина або горѣлки й дай ему випити..." [КП – 51].

"Книжиця Почаївська" містить рекомендацію, коли волам голова болить, вони не їдять: "...з виномъ, часникомъ й сѣллю языкъ волови тимъ натирати, потомъ возми бѣбкового листа жменю й вложи єму въ горло.." [КП – 53]. А при коліках "взяти цибулѣ й солѣ а разомъ тоє змѣшавши якъ найглибше подъ хвостъ оутиснути, або вола гонити довго. На тоежъ: Салѣтру оутовчену з водою вліти воловь въ горло" [КП – 55]. А коли гарячка у вола, "переступнику зѣлля листа давай ему ѣсти з сѣллю, ...в темнимъ мѣстць вола тримати, й пити ему давати въ той темницѣ найзимнѣйшую воду, оуха й нѣздра часто водою зимною оумочивши гобку або хустку оумивати" [КП – 55]; також подаються рекомендації для тих випадків, коли у волів чиряки

та кашель [КП – 55 і 60]. “Книжиця Почаївська” фіксує народні способи боротьби з паразитами на тілі тварин [КП – 60], для цього використовують “...мастъ сѣллю з оливою албо масломъ з сѣллю змѣшанимъ”.

В “Книжиці” зазначені ліки для овець при захворюванні на віспу [КП – 65], а також порада “кто хоче овци мати здоровіи, тлусти й волну на нихъ мягкою, нехай ихъ нѣколи не наповаетъ водою” [КП – 63] та ”...въ лѣть збирати для нихъ листя дубовое, олховое, липовое й березовое, й тоє оусушане напочатку осени давати имъ скропивши ропою солоною й навеснѣ” [КП – 63].

“Книжиця” рекомендує ліки для кіз [КП – 67], ліки для свиней [КП – 67], а також рекомендації “щоби пси не казилися” [КП – 71].

У “Книжиці Почаївській” нами виділена тематична група лексики, що означає назви тварин: “О кроликахѣ” [КП – 95], конь [КП – 10], воли [КП – 48], кози [КП – 67], свині [КП – 69], пси [КП – 10], а також назви частин тіла і органів тварин: горло [КП – 17], коло пахвинъ [КП – 17], ноги [КП – 19], бокы [КП – 17], въ губу [КП – 18], ноздры [КП – 19], лопатка [КП – 19], по шыи [КП – 14], над горломъ [КП – 14], голова [КП – 46], хребетъ [КП – 46], языкъ [КП – 44].

Докладно описано способи лікування ран у коней [КП – 12-13], лікування нориці у коня [КП – 27-28], надання допомоги при здутті коня [КП – 15], лікування хвороб копит у коней [КП – 30].

Описано лікування “коросты крвавихъ” [КП – 14], “на охватъ у коня збожемъ” [КП – 15], “на охватъ вѣтреный” [КП – 17], “на охватъ водный” [КП – 18], “когда конь сплєчится” [КП – 19], “когда конь вибивъ лопатку з гвалтомъ” [КП – 21], “под повѣкою наросла острая косточка” [КП – 23], “нориця на хрептѣ конскомъ” [КП – 27-28], “на затратованіє” [КП – 32-33], “на бѣлмо свѣжє й давнє, чи старє” [КП – 34-35], “коли конь накрижи оупадєтъ” [КП – 36], “на дихавичю” [КП – 38], “коли зъ хвоста волося конєви випадаєтъ” [КП – 41], “чиракъ на языкѣ” [КП – 42], “когда конь зорвєтся чимъ” [КП-43], “когда болячка въ горлѣ конскомъ” [КП – 44], “когда конь мочитъ кровлю” [КП – 45], “когда конь нє линяєтъ” [КП – 45], “на робаки въ кашкахъ конямъ” [КП – 46], “когда конь часто мочъ пускаєтъ й от того худнет” [КП – 47-48].

У “Книжиці” представлена також ветеринарна лексика, що називає “лѣкарства для воловъ” [КП – 48]. Це і рекомендація, “щобъ ратиць воли непритерали въ дорозѣ” [КП – 48], “щоби воли въ роботѣ неспрацїованїи були” [КП – 49], “щоби мухи воловъ не кусали” [КП – 49], “єсли волъ хорувати зачинаєтъ” [КП – 51-52], “воли робочіи або нехудіє були” [КП – 52], “коли воламъ голова болитъ” [КП – 53], “коли волъ на колку хорує” [КП – 54], “коли волъ на гарачку хорує” [КП – 55], “на кашєль для воловъ” [КП – 56], “на пришѣ або чираки ропистіє воламъ” [КП – 57], “для воловъ кулговихъ лѣкарство” [КП – 57-58], “на пархи воловіє” [КП – 59-60], “о робокахъ въ волахъ” [КП – 60], “на воши воловіє” [КП – 60], “вола ужъ укусивъ” [КП – 60].

У “Книжиці” найширше представлена ветеринарна лексика, що позначає способи лікування коней та волів. Але у “Книжиці” також подано деякі рекомендації щодо утримання та лікування кіз і овець: “аби овчи нє паршивѣли” [КП – 64], “лѣкарство овцамѣ на вѣспу” [КП – 65], “єсли овца плодъ скинєтъ” [КП – 67]; подано “нарожніє хоробы для овєчъ лѣкарства” [КП – 67-68], а також “лѣкарство для свиней” [КП – 69-70].

Заслуговують на увагу лікарські та господарські порадники XVIII ст., які підготував до видання В.А. Передрієнко. Публікуються пам’ятки науково-практичного жанру XVIII ст., що користувалися попитом у тогочасних читачів. На їх матеріалі виразно простежується процес становлення наукового стилю української літературної мови. Книга містить вступ, тексти пам’яток “Лѣкарства описанъніє”, “Книга лѣчебная”, “Практика”, що містить відомості про планети, зірки, явища природи.

Період XVI-XVIII ст. в історії української літературної мови позначився зародженням і поступовим розвитком наукового стилю. Чи не найпоширенішими пам'ятками науково-практичного жанру були травники, лікарські і господарські порадники. Рукописи медичного характеру за змістом становили порадники з фармакопеї та фармакології, медицини в цілому, анатомії, фізіології. Господарські порадники містили дані про тваринництво. В Україні у XVI-XVIII ст. існувала не тільки церковно-монастирська медицина, а й цехова, що була вже професією.

Треба зазначити також, що на українських землях поширювались і використовувались лікарські порадники польською мовою, чимала кількість яких виходила друком уже в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

У збірнику публікуються три пам’ятки науково-практичного жанру середини і другої половини XVIII ст.: лікарський порадник “Лѣкарства описанъніє, которимы без медика в дому всякъ поратоватся можетъ” третьої чверті XVIII ст; лікарський порадник “Книга лѣчебная от многих лѣ карствъ” другої половини XVIII ст., та “Практика”, що є господарським порадником середини XVIII ст.

У кінці збірника вміщено словник малозрозумілих слів, у якому є і ветеринарна лексика: афектъ, афекція (ураження, недуха) [ЛП – 121], варgи – губи [ЛП – 121], вепръ – кабан [ЛП – 121], вредь, вродъ – ураження, недуга, хвороба [ЛП – 121] гумори – хвороби [ЛП – 122], жолондекъ – шлунок [ЛП – 122], кроста – короста [ЛП – 122], курація – медична допомога, лікування [ЛП – 122], кютъка – кістка [ЛП – 122], млеко – молоко [ЛП – 123], паралѣжъ – параліч [ЛП – 123], пѣдулка – таблетка [ЛП – 123], плястеръ – мазь [ЛП – 123],

разъ – рана, болячка [ЛП – 123], розорваніє – зниженя, спадання температури [ЛП – 123], шкорупа – шкіра [ЛП – 124], антитода – протияддя [ЛП – 121], артетика – біль у суглобах [ЛП – 121], бубонесъ, диминици, карбункулѣ, атостема – пухлини [ЛП – 121], вомѣти – блювота, блювотиння [ЛП – 121], exulceracie – виразки [ЛП – 122], заражоний – заражений [ЛП – 122], зима – пропасниця, лихоманка [ЛП – 122], іункури – біль у суглобах [ЛП – 122], катаргъ – біль [ЛП – 122], квартана – чотириденна пропасниця [ЛП – 122], кливостѣ – слабість [ЛП – 122], концусъшки – кінцівки [ЛП – 122], коррупція – зараження [ЛП – 122], кристера, енема – мазь [ЛП – 122], набременяти – набухати, затвердіти [ЛП – 123], неулѣчоний – невиліковний [ЛП – 123], ложнѣца, обложна хороба – облоги, ліжниці [ЛП – 122-123], педогра – подагра [ЛП – 123], покармъ – молоко [ЛП – 123], прошокъ – порошок [ЛП – 123], родзай – рід, порода [ЛП – 123], розорваніє – зниженя, спадання температури [ЛП – 123], руптура – грижа [ЛП – 124], салярмониякъ – хлористий амоній,нашатир [ЛП – 124], сатурнусъ триплѣкатись іднеа сидпа аріетисъ капри – тривала постійна ознака температури, що виявляється у кіз [ЛП – 124], списмусь тетинусъ – хвороба шиї [ЛП – 124], стомахъ – рот, шлунок [ЛП – 124], терціяна – триденна пропасниця при високій температурі [ЛП – 124], трясця, третячка – триденна пропасниця [ЛП – 124], удъ – частина тіла, орган [ЛП – 124], улѣчоний – вилікуваний вилікований [ЛП – 124], фебра, фрибра – пропасниця [ЛП – 124], фляга, флягма, флѣгма, флегма – мокроти, виділення [ЛП – 124], флюръ – нарив [ЛП – 124], флюксоватии – гнійний [ЛП – 124], хирадра – біль у ногах [ЛП – 124], absorbercia, afedron – пряма кишка [ЛП – 125], czlonek – орган, частина тіла [ЛП – 125], iva artherika – артерія [ЛП – 125], konfekt na leguuke tormentylle – ліки на криваву бігунку [ЛП – 125], kurenia osobliwe na dworskuu хоробу – особливі обкурювання на двірську хворобу [ЛП – 125], makula – хвороба [ЛП – 125], pecherzyk – пухирець, міхурець [ЛП – 125], pistrak – рак [ЛП – 125], szara – ртутна мазь [ЛП – 125], szczkawka– ікавка [ЛП – 125], wech – нюх [ЛП – 125], Vene рамне – жили під язиком [ЛП – 125], zoladek – шлунок [ЛП – 125].

Перша із зазначених пам’яток – “Лѣкарства описанъніє” – не є однорідною за своєю будовою. Найбільшу її частину становить текст “Лѣкарства описаніє”, уміщений на 2-89 арк. На арк. 89-104 переписано другий за обсягом текст – “Аптєка домова, то єстъ способы робеня особливих лекарствъ”. Пам’ятка має збірний характер. Три пам’ятки, що публікуються, походять з територій як південно-східних, так і південно-західних говорів. Хронологічно репрезентуючи середину і другу половину XVIII ст., вони відбивають деякі провідні закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на народній основі. Сказане стосується правописних, фонетичних, граматичних особливостей зазначених пам’яток, їх лексичного складу тощо.

Лексика публікованих порадників відзначається повнотою і різноманітністю свого складу. Звичайно, переважна частина її – це загальновживані слова, відомі в різних стилях і жанрах. Проте багато тут лексики, характерної значною мірою для даних пам’яток, яка охоплює ряд предметно-тематичних груп. Насамперед це лексика, пов’язана з існуванням людини та тварини, їх фізіологічних станів, ознак, рухів. Звичайно більше уваги звернено до людини як живої істоти. Але назви частин тіла, назви органів та внутрішніх органів, тобто анатомічна лексика і медична, і ветеринарна однакові.

Для аналізованих пам’яток характерна медична лексика і термінологія, пов’язана з хворобами людини, з лікуванням, лікувальними засобами та ін. Зокрема, виділяються такі предметно-тематичні групи:

а) назви конкретних хвороб: белмо [ЛП – 59], на глухоти [ЛП – 60], лишай [ЛП – 106], кашель [ЛП – 206], на горячку [ЛП – 209];

б) назви способів і прийомів лікування: лѣкарство [ЛП – 220], зъ аптеки [ЛП – 50], масть [ЛП – 53], плястеръ [ЛП – 51], гоить [ЛП – 60];

в) назви природних речовин, які могли використовуватись як засоби лікування або як складові частини для виготовлення медичних препаратів: возми салѣтри, блейвасу, галуну [ЛП – 51], возми оцту моцного [ЛП – 43], змішай меду прісного з яєчним бѣлком [ЛП – 236], в винѣ або в водцѣ цинамоновой любо конвалѣєвой [ЛП – 49], давай в пивѣ [ЛП – 21].

Лікарські порадники характеризуються їх науково-практичною спрямованістю. Вони допомагають дібрати медичні препарати та інші засоби лікування певної хвороби, вказують на способи виготовлення ліків та ін. Як правило, кожна пам’ятка – це збірка відповідних рецептів, настанов лікування.

“Книга лѣчебная от многих лѣкарствъ” є другою пам’яткою, що дає поради щодо лікування хвороб, які були відомі у другій половині XVIII століття: “В кого рана сѣжая, буквіцу зотри и з солю прівни” [ЛП – 109]; “Аще кто хочетъ знати от откорму, буслевые чрева з коровѣмъ лоемъ змѣшаи и яждъ” [ЛП – 109].

А ось порада, що стосується безпосередньо тварин: “Аще у скотіны оувоплется вода, зри ей въ очи и рци: “Воронъ падє на древо, а въ того древа нѣсть корене ні вѣтвіи, и мили его без рукъ, и зарѣзарѣзали без ножа, а зѣли безъ оусть. Аще ти мовлю: “Пустіся вода, аще не пустіся вода, и ты возми медвежую жолчъ, и горцевое зерно, и лошку воды, и розотри, и дай піти” [ЛП – 111]. “Аще кому овца мрутъ, давай же им волчіи горох, и куріти строями бобровыми” [ЛП – 110].

“Аще хощети знати, овцу не имет волкъ, струну волчую навяжи на овцѣ, волкъ их не имеетъ” [ЛП –

110].

“Аще хощети знати, иж будетъ конь срогии, єдно губу волчую навяжи на коня, будетъ конь срогій” [ЛП – 110].

Лікарські порадники (“Лѣкарства описаєѣніє і “Книга Лѣчебная”) публікуються як пам’ятки мови середини й другої половини XVIII ст. Мовний критерій був основним при доборі їх до даного збірника. Водночас вони певною мірою ілюструють розвиток медичної науки того часу, у тому числі медицини народної. У XVIII ст. вони мали, без сумніву, практичне значення: тексти порадників переписувалися для того, щоб власники могли керуватися ними при лікуванні різних хвороб тощо. Але сьогодні це лише пам’ятки мови.

Джерела

КП – Книжиця Почаївська: господарсько-ветеринарно-лікарський порадник – книжиця для господарства (1778) / Підгот. М. Возняк. – Мюнхен, 1985. – 97 с.

ЛП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст./ Підгот. до видання В.А. Передрієнко. – К.: Наукова думка, 1984. – 125 с.